

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Slavernij in Faraonisch Egypte

Haring, B.J.J.

Citation

Haring, B. J. J. (2024). Slavernij in Faraonisch Egypte. *Phoenix: Tijdschrift Voor De Archeologie En Geschiedenis Van Het Nabije Oosten*, 70(1), 26-43. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4210375>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4210375>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

The background of the cover is a photograph of an ancient Egyptian wall relief. The relief is carved into reddish-brown stone and depicts two figures. On the left, a man in profile, wearing a headdress and a long kilt, is shown in a seated or kneeling position. On the right, another man, also in a kilt, is shown in a similar pose, possibly holding a staff or a bundle. The relief is part of a larger wall decoration, with other figures and hieroglyphs visible in the upper and lower sections.

Slavernij in faraonisch Egypte

Ben Haring

Gevangenen afgebeeld op de basis van een van de beelden van Ramses II voor de grote tempel van Aboe Simbel (Foto: Dennis Jarvis, Wikimedia Commons, CC BY-SA 2.0).

Slaven in het Oude Egypte

Als er een land uit de oudheid is dat door de westerse wereld als de slavenmaatschappij bij uitstek is gezien, dan is het wel het faraonische Egypte. Terwijl de klassieke Griekse en Romeinse samenlevingen in belangrijke mate op de arbeid van slaven rekenden (en daardoor als model hebben gediend voor grootschalige slavernij in de vroegmoderne Europese geschiedenis), heeft de Bijbelse traditie vooral Egypte als typisch voorbeeld, bijna als synoniem van slavernij neergezet. Immers, het boek Exodus laat God tegen het volk Israël zeggen: “Ik ben de Heer, uw God, die u uit Egypte, uit de slavernij, heeft bevrijd.” (Exodus 20:2 in de Nieuwe Bijbelvertaling).

Ook in de klassieke literatuur wordt soms een beeld geschetst van grootschalige slavernij, of in elk geval van verplichte en zeer onaangename arbeid voor velen in de Oud-Egyptische samenleving (zie het tekstfragment van Herodotus in de kadertekst: Piramiden). Het lijkt geen twijfel dat er in het faraonische Egypte door grote groepen mensen verplicht zwaar werk werd verricht, zoals het ontginnen van landbouwgrond, of het bouwen van grote tempels en grafmonumenten. Maar archeologische en tekstuele gegevens met betrekking tot de werkomstandigheden van bijvoorbeeld de piramidebouwers zeggen bijzonder weinig over de sociale en juridische status van de arbeiders, en over de mate van dwang of vrijheid waarin ze leefden. Waren deze mensen slaven?

De notie ‘slavernij’ zegt niets over het soort arbeid dat een slaaf of slavin geacht wordt te verrichten, of over de leefomstandigheden waarin hij/zij dat doet, maar alleen iets over persoonlijke vrijheid, of liever gezegd het afwezig zijn daarvan. In het navolgende wordt onder een slaaf verstaan: een persoon die eigendom is van een andere persoon of van een instelling, en als zodanig kan worden verworven of van de hand kan worden gedaan door bijvoorbeeld schenking, verkoop of vererving. De slaaf of slavin is, met andere woorden, een ‘gangbaar artikel’, zoals vee en roerende of onroerende goederen. In onze huidige samenleving is dit verschijnsel volstrekt onacceptabel, maar in vroeger tijden en in verschillende culturen werd daar heel anders tegenaan gekeken.

Slavernij onderscheidt zich van andere arbeidsverhoudingen, zoals corvee en loonarbeid, waarin de mate van vrijheid ook beperkt is, maar waarin de arbeider niet eigendom is van de ‘werkgever’ – al voelt dat misschien soms

wel zo. Door de staat opgelegde dienstplicht, bijvoorbeeld, is vrijwel onontkoombaar, en bepaalt in hoge mate hoe iemands leven er soms jarenlang van dag tot dag uitziet. Bij de piramidebouwers denken egyptologen, mede door de tekstuele gegevens die we hebben, eerder aan werkverplichting jegens de staat (dienstplicht of corvee) dan aan slavernij. Er is in deze specifieke context geen enkele aanwijzing voor de arbeiders als eigendom van de staat, van de koning, of van wie dan ook persoonlijk. We weten wel iets over de organisatie van de groepen arbeiders en hun werk, maar niets over hun persoonlijke status.

Afb. 1 Kaart van Egypte (Illustratie: Martin Hense).

Piramiden

De Griekse geschiedschrijver Herodotus schreef: "... Cheops, die de volgende koning was, stortte het volk in diepe ellende ... Hij dwong alle Egyptenaren om voor hem te werken, en wees sommigen aan om stenen te verslepen uit de groeves van de Arabische Bergen naar de Nijl. De stenen werden met schepen de rivier overgezet. Anderen werd opgedragen, ze op te halen en ze naar de zogeheten Libische Bergen te slepen. Ze werkten in ploegen van honderdduizend man, elke ploeg gedurende drie maanden ..." (*Historiën* II.124).

Herodotus' verhaal berust gedeeltelijk op waarheid. Zonder twijfel wordt hier verwezen naar de bouw van de Grote Pyramide van Choefoe (in het Grieks: Cheops) in Gizeh, die samen met de andere grote piramiden uit het Egyptische Oude Rijk (ca. 2600-2120 v.Chr.) veel indruk maakte op bezoekers van buiten Egypte – en niet minder op de oude Egyptenaren zelf. Ook in hun eigen literaire traditie stond Choefoe bekend als een onsympathieke tiran. Misschien was de grootste piramide die ooit in Egypte was gebouwd daar een belangrijke reden voor. Ook wie tegenwoordig voor de piramiden van Gizeh staat, gebouwd met steenblokken die tonnen wegen, kan zich niet onttrekken aan het idee dat hier door veel mensen bijzonder zwaar werk is verricht, en dat dit niet op vrijwillige basis gebeurde.

Niet lang geleden werd in de Wadi al-Jarf aan de Rode Zeekust een papyrusarchief ontdekt dat uit de laatste jaren van Choefoe bleek te dateren (tegen 2480 v.Chr.) en dat fragmenten van een logboek bevat dat verslag doet van het transport van blokken uit de kalksteengroeven ten oosten van de Nijl (Herodotus' 'Arabische bergen') naar het woestijnplateau van Gizeh ten westen van de rivier (de 'Libische bergen'). De blokken waren bestemd voor de 'Horizon van Choefoe', het piramidecomplex van de koning, dat in deze jaren zijn voltooiing naderde. Het logboek vertelt ons ook iets over de organisatie van het transport, dat inderdaad werd verzorgd door zeer omvangrijke, elkaar afwisselende ploegen, die weer in kleinere eenheden waren onderverdeeld.

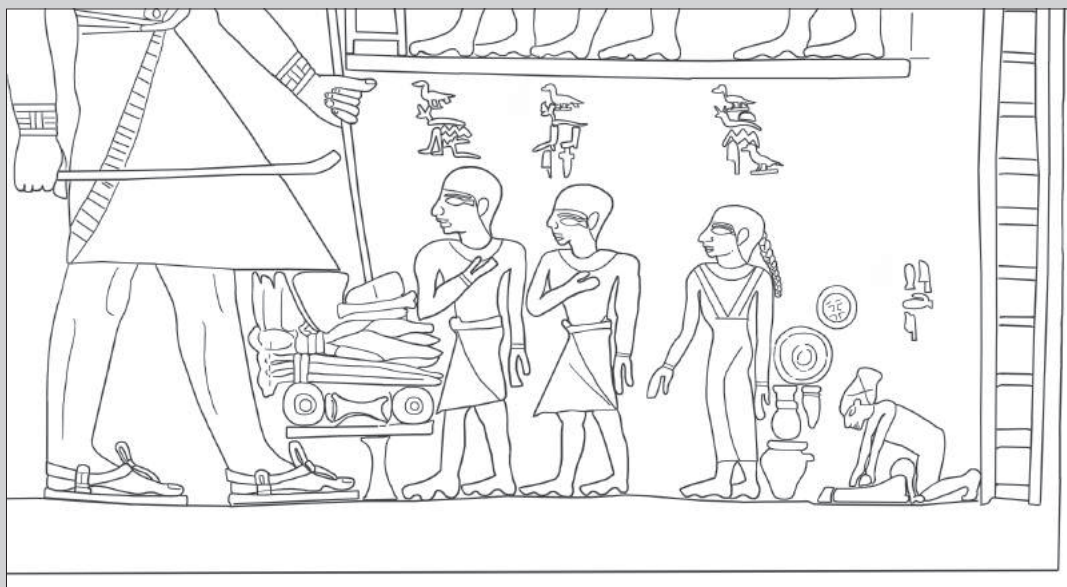
Deze organisatie kennen we goed uit andere tekstbronnen van het Oude Rijk, niet in de laatste plaats uit inscripties die tijdens de bouw op de blokken van piramiden en tempels werden aangebracht, en die aangeven waar en wanneer, en door welke ploegen ze werden vervoerd of geplaatst. De ploegen waren onderdeel van een landelijk systeem van mobilisatie, waarin bestuurders door heel Egypte te zorgen hadden voor mankracht en materialen uit hun districten voor koninklijke bouwprojecten.

Opgravingen in Gizeh hebben restanten van een nederzetting aan het licht gebracht, waarin de arbeiders van de piramidebouw werden gehuisvest en gevoed. De hieruit gereconstrueerde ruimtes en productiecapaciteit (waarschijnlijk nog maar een klein deel van de oorspronkelijke nederzetting) konden zo'n 1600 tot 2000 personen faciliteren, en hebben wellicht te maken met de bouw van de twee latere piramiden van Gizeh, die van Chafra en Menkaoere. Er waren slaapzalen in de vorm van lange galerijen, maar ook huizen van verschillende grootte voor sommige van de arbeiders, ambachtslieden of opzichters.

Personen als eigendom komen we in het faraonische Egypte voor het eerst tegen in particuliere huishoudens, vanaf de Eerste Tussenperiode (na het Oude Rijk, ca. 2120-1980 v.Chr.). Autobiografische inscripties vermelden dan het verwerven van personen. Zo lezen we op een stèle in het Ashmolean Museum, Oxford:

“Ik heb verworven: 31 hoofden personeel (*remetj*), 33 runderen, 13 ezels, 100 geiten, 4 *imoe*-schepen, 5 *depet*-schepen ...”

Op dezelfde stèle is behalve Nechtoe, zijn vrouw en zijn kinderen een piepkleine vrouwenfiguur afgebeeld die op haar knieën bezig is met het malen van graan (Afb. 2). Een bijschriftje in eveneens piepkleine hiërogliefen identificeert haar als ‘de dienaress Idi’. Het Egyptische woord dat hier is vertaald als ‘dienaress’ is *hemet*, de vrouwelijke variant van *hem*. Beide woorden vinden we vaak als aanduiding van personen die tot het bezit van families behoren, voor hen werken, en kunnen worden vererfd of verkocht. Maar de woorden *hem* en *hemet* betekenen zelf niet per se ‘slaaf’ of ‘slavin’, want ze kunnen ook worden toegepast op dienaren met een heel andere status, bijvoorbeeld priesters, die ‘godendienaren’ zijn (*hemoe netjer*). Woorden met dezelfde betekenis ‘dienaars/dienaress’ zijn *bak* en *baket*. De woorden *hem(et)* en *bak(et)* zijn door de hele faraonische geschiedenis heen de meest gebruikelijke termen voor slaven, maar zonder zelf specifiek te verwijzen naar hun rechtspositie. Dat betekent dat alleen de context waarin de woorden worden gebruikt ons duidelijk kan maken of sprake is van slavernij. Dat probleem is overigens niet beperkt tot de Oudegyptische taal. Ook in de Hebreeuwse Bijbel is het woord dat vaak als ‘slaaf’ wordt vertaald (*eved*, meervoud *avadim*) in feite niet specifiekker dan ‘dienaars’. De passage uit Exodus die aan het begin van dit

Afb. 2 Stèle van Nechtoe, Ashmolean Museum E 3927, rechter benedenhoek (Illustratie: Martin Hense).¹

artikel werd aangehaald heeft in de Hebreeuwse grondtekst de uitdrukking *bet avadim*, letterlijk ‘dienarenhuis’, waar de Nieuwe Bijbelvertaling ‘slavernij’ vertaalt. Waar de grondtekst het elders in Exodus heeft over *sare missim* ‘opzichters van herendiensten’, vertaalt de Nieuwe Bijbelvertaling ‘slavendrijvers’.² Dergelijke vertalingen geven in de eerste plaats weer hoe vertalers teksten interpreteren, en dat geldt ook voor vertalingen van Oudegyptische teksten.

Wat de beoordeling van de persoonlijke status van een *hem(et)* of *bak(et)* mede bemoeilijkt is het ontbreken van uitdrukkelijke wetgeving met betrekking tot deze categorie van personen. Dergelijke wetgeving is bijvoorbeeld wel bekend

¹ Zie <https://www.ashmolean.org/collections-online#/item/ash-object-751239> voor een foto van het gehele monument.

² Exodus 1:11, waarin wordt gezegd dat de Israëlieten werden ingezet bij de bouw van de steden Pitom en Raamses – een verwijzing naar de Egyptische steden Heliopolis (Per-Atoem) en Piramesses in de oostelijke Nijldelta.

uit de Griekse en Romeinse Oudheid, waardoor slaven duidelijker als juridische categorie en maatschappelijke groep te herkennen zijn. Geschreven wetten kennen we niet uit het faraonische Egypte, en over de vraag of die er ooit zijn geweest is veel discussie. De vroegste tekst die lijkt op een verzameling wetten is een fragmentarische papyrus in het Egyptisch Museum in Caïro, bekend onder papyrologen als Papyrus Mattha, en zo genoemd naar de uitgever van de tekst, Girgis Mattha. De papyrusfragmenten stammen uit de hellenistische tijd, maar de tekst is wellicht ouder. Een ‘wetboek’ is dit echter niet, eerder een verzameling denkbare misstanden en sancties daarop; papyrologen spreken van een handboek voor de rechtspraak. Papyrus Mattha noemt één keer een ‘slaaf’ (*bak*) als onderdeel van iemands bezit, zoals wel meer Egyptische teksten dat doen, maar bevat geen specifieke bepalingen voor mensen die als zodanig worden aangeduid. Soms wordt er in oudere Egyptische teksten wel verwezen naar geldende rechtsregels, maar het is de vraag of deze werden verzameld in een ‘codex’, of dat het gaat om regels in een (mondeling) gewoonterecht. Ook dergelijke verwijzingen vermelden bezit in het algemeen, maar niet slaven specifiek.

We zijn dus steeds aangewezen op de context waarin een *hem(et)* of *bak(et)* wordt vermeld, en waarin koop en verkoop, vererving en schenking van personen het mogelijk maakt om die als slaven te classificeren. Daarbij komt nog een ander belangrijk gegeven: in sommige teksten lijken de woorden *hem(et)* en *bak(et)* het tegenovergestelde te betekenen van *nemeh(et)* ‘vrije (man/vrouw)’. In het Egyptische Nieuwe Rijk (1539-1077 v.Chr.) kon het gebeuren dat een slaaf of slavin in een particulier huishouden werd geadopteerd door de eigenaar (bijvoorbeeld als deze zelf geen kinderen had), of trouwde met een van de kinderen van de eigenaar. De adoptie of het huwelijk maakte de *hem(et)* of *bak(et)* tot een *nemeh(et)* met dezelfde rechten als zijn of haar voormalige eigenaar. Het beroemdste Nieuwerijks document over een dergelijke procedure is onder egyptologen bekend als de ‘Adoptiepapyrus’ (P. Ashmolean Museum 1945.96). In deze juridische oorkonde vertelt een vrouw genaamd Nanoefer dat ze samen met haar man een slavin (*hemet*) heeft gekocht en dat die slavin drie kinderen kreeg, die door Nanoefer werden opgevoed als haar eigen kinderen. De oudste van de drie, een meisje genaamd Tamennioet, trouwde met Nanoefers jongere broer Pendioe. Nanoefer verklaarde vervolgens, in bijzijn van getuigen:

Zie: ik heb haar [d.w.z. Tamennioet] gemaakt tot een vrije vrouw (*nemehet*) van het Land van Farao (Leven, Welzijn, Gezondheid!). Als ze zoons of dochters krijgt, zullen zij net zozeer vrije mensen zijn van het Land van Farao (Leven, Welzijn, Gezondheid!), terwijl ze bij de stalmeester Pendioe zijn, deze jongere broer van mij, en terwijl de kinderen met hun oudste zus in het huis van de stalmeester Pendioe zijn, deze jongere broer van mij. Vandaag maak ik hem tot mijn kind, net zoals zij [d.w.z. Tamennioet en haar zussen].

Het huwelijk van Pendioe met de voormalige slavin Tamennioet, en de daarop volgende adoptie door Nanoefer van hen beiden samen met de zussen van Tamennioet, maken de procedure in deze tekst nogal complex. Kennelijk wilde Nanoefer geen enkele twijfel laten bestaan over de vrije status van haar voormalige slaven en over hun recht op de erfenis van haar broer én haarzelf. *Adoption extraordinary*, zoals de uitgever van deze tekst, Alan Gardiner, de inhoud ervan aanduidde. De betekenis van de term *nemeh* is niet in alle contexten duidelijk, maar het gebruik ervan in teksten zoals de Adoptiepapyrus laat zien dat een hiermee aangeduide persoon in elk geval geen slaaf (meer) was. In teksten uit het hellenistische Egypte blijkt bovendien dat *nemeh* de Egyptische tegenhanger van het Griekse *eleutheros* ‘vrij’ was.

De Adoptiepapyrus dateert uit jaar 18 van koning Ramses XI, rond 1100 v.Chr. Reeds in een eeuwen oudere tekst lezen we hoe een slaaf door een huwelijk zijn vrijheid kreeg. In jaar 27 van Toetmose III (1452 v.Chr.) verklaarde de koninklijke barbier Sibastet dat hij een slaaf (*hem*) genaamd Amenioei, die hem toebehoorde, liet trouwen met zijn nichtje (een dochter van zijn zus). Het woord *nemeh* wordt hier niet gebruikt, maar in het verdere verloop van de tekst wordt gezegd dat Amenioei niet geslagen zal worden, en dat men hem niet zal tegenhouden bij enige poort van de koning. Daarmee zegt deze tekst, aangebracht op een beeldje (dat wellicht de eigenaar Sibastet voorstelt; Afb. 3), wel iets over het risico op mishandeling dat deze slaaf liep, en over diens beperkte vrijheid.³

³ De tekst is, samen met de Adoptiepapyrus, eerder al eens kort besproken in een Phoenix-artikel: Van Gompel, Steffie. 2022. “Stand maakt zijn regels.” *Phoenix* 68.1, 18-33.

Afb. 3 Beeldje van de koninklijke barbier Sibastet (Louvre E 11673; foto ter beschikking gesteld door het Louvre en hier afgedrukt met vriendelijke toestemming).

Slaven in de Oudegyptische samenleving

Naast particuliere huishoudens konden ook instellingen de eigenaren zijn van slaven, en ook daar werden die *hem(et)* of *bak(et)* genoemd. Vooral teksten over de tempels van het Nieuwe Rijk maken vaak melding van grote hoeveelheden slaven, die door de farao's aan de tempels werden geschonken na succesvolle militaire expedities in het buitenland (de Levant en Nubië). Hiermee zien we meteen een belangrijke manier waarop slaven in de Egyptische samenleving terecht kwamen. Ook particulieren konden zo aan slaven komen, wanneer ze deelnamen aan veldtochten van de koning. De reeds genoemde barbier Sibastet nam deel aan een of meer van de talrijke campagnes van Toetmose III, en had daaraan zijn slaaf Amenioei te danken: “Ik verwierf hem door mijn dapperheid, toen ik de Heerser volgde.”

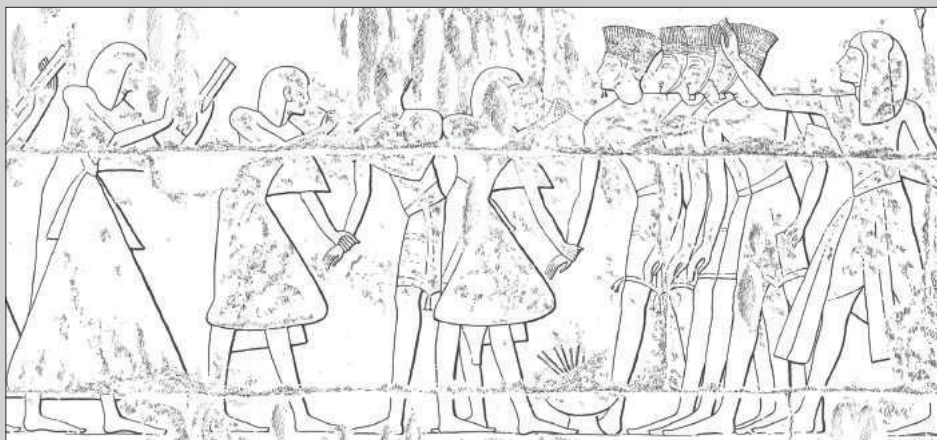
De vroegere vermeldingen van particuliere slaven, zoals in de stèle van Nechtoe die eerder in dit artikel werd geciteerd, geven niet aan waar deze slaven vandaan kwamen. Maar reeds in papyrusteksten uit het Middenrijk (ca. 1980-1760 v.Chr.) zien we naast *hem(et)* en *bak(et)* ook de term *Aāmoē* ('Aziat') als aanduiding voor slaven in particuliere huishoudens. Die term wijst er in elk geval op dat sommige slaven afkomstig waren uit de Levant, of dat ze afstamden van Levantijnse immigranten. Of die immigratie in deze periode vrijwillig was of niet valt moeilijk te zeggen. Enerzijds weten we dat sommige farao's van het Middenrijk veldtochten in de Levant ondernamen, maar anderzijds ook dat veel migranten in deze periode Egypte binnenkwamen om zich te vestigen, met name in de oostelijke Nijldelta, waar nederzettingen geheel of voor een groot deel door deze *Aāmoē* werden bewoond.

Een van deze nederzettingen was Avaris, dat uitgroeide tot de residentiestad van een dynastie van Levantijnse oorsprong, de zogeheten 'Hyksos'. Gedurende ongeveer een eeuw (ca. 1630-1530 v.Chr.) heerste deze dynastie over noordelijk Egypte, totdat inheemse koningen uit het zuiden hen verdreven. Uitvoerige berichten hierover hebben we onder andere in de vorm van autobiografieën in de graven van hoge militairen die aan deze strijd deelnamen. Bijvoorbeeld de admiraal Ahmose, die zijn koning (met dezelfde naam Ahmose) volgde naar Avaris en, na de val van de Hyksos-residentie, naar de zuidelijke Levant:

Toen werd Avaris geplunderd, en ik bracht daarvandaan buit mee: 1 man, 3 vrouwen, samen 4 hoofden. Zijne Majesteit gaf hen aan mij als slaven (*hemoe*). Daarop werd Sjaroehe [niet ver van Gaza] gedurende 3 jaren belegerd, en Zijne Majesteit plunderde het. Ik bracht daarvandaan buit mee: 2 vrouwen, 1 hand. Mij werd het goud van dapperheid gegeven, en: de buit werd mij tot slaven gegeven.

De strijd van koning Ahmose zette de toon voor de militaire acties van de Nieuwerijks farao's, die zoals gezegd leidden tot de grootschalige invoer van krijgsgevangenen, die onder andere in particuliere huishoudens en in tempelwerkplaatsen terecht kwamen. Op de tempelmuren lieten de koningen op grote schaal hun overwinningen en hun glorierijke thuiskomst met krijgsbuit afbeelden, met begeleidende hiërogliefenteksten. In het latere Nieuwe Rijk moesten de farao's hun imperium steeds vaker verdedigen tegen

groepen vijanden van buitenaf, zoals de Hettieten uit Anatolië, Libiërs uit de westelijke woestijn, en de zogenaamde Zeevolken uit het oostelijke Middellandse Zeegebied. Ook deze defensieve strijd werd op de tempelmuren gepresenteerd alsof het om succesvolle veldtochten ging, met nog steeds grote groepen krijgsgevangenen als resultaat. Zo liet Ramses III zijn gevangenen uit verslagen groepen van Zeevolken afbeelden in zijn tempel in Medinet Haboe, en in een van de betreffende scènes worden sommigen van hen gebrandmerkt, wellicht om duidelijk te maken dat ze voortaan eigendom zijn van de tempel en van zijn bewoner, de god Amon (Afb. 4).

Afb. 4 Het brandmerken van krijgsgevangenen (detail uit: Nelson, Harold Hayden. 1930. *Medinet Habu I. The Earlier Historical Records of Ramesses III*. Chicago: The University of Chicago Press, pl. 42; reproductie met vriendelijke toestemming van het Institute for the Study of Ancient Cultures of the University of Chicago).

Ook via handelaren kwamen slaven Egypte binnen. In een papyrusdocument uit de dertiende eeuw v.Chr. (P. Caïro JE 65739) vertelt een vrouw genaamd Irinofret:

De koopman Reia kwam naar me toe met de Syrische slavin (*hemet*) Gemniahiente, die nog een meisje was, en hij zei tegen me: ‘Koop dit meisje, en geef me een prijs voor haar.’ Ik accepteerde het meisje en gaf hem een prijs voor haar. Ik geef hier een overzicht, in aanwezigheid van de magistraten, van de prijs die ik voor haar heb gegeven: ... (er volgt een lijst van objecten die samen de tegenwaarde vormen). Totaal van zilver uit alle spullen: 4 *deben* en 1 *kite*. Ik gaf het aan de koopman Reia ... Hij gaf me dit meisje, en ik gaf haar de naam Gemniahiente.

Bronnen uit het Midden- en Nieuwe Rijk die aangeven waar slaven vandaan kwamen verwijzen dus vooral naar de Levant. Door militaire campagnes en door handel kunnen er grote hoeveelheden slaven in Egypte zijn beland, die een belangrijk deel konden uitmaken van het personeel van tempels en van rijke particuliere huishoudens. Het is echter onmogelijk om een schatting te maken van het totale aantal slaven in enige periode van de Oudegyptische geschiedenis, of van het percentage dat ze uitmaakten van de gehele werkende bevolking. We kunnen dan ook niet met zekerheid zeggen hoe groot hun economische betekenis voor de samenleving was, en of we het Oude Egypte op kwantitatieve gronden een ‘slavenmaatschappij’ kunnen noemen. Onze huidige kennis van de Oudegyptische economische en sociale geschiedenis maakt deze benaming echter niet waarschijnlijk (zie kadertekst: Een ‘slavenmaatschappij’?).

Wat niet wegneemt dat er veel slaven in Egypte waren, en werkten voor wie zich hen kon veroorloven: ze behoorden tot de duurste ‘artikelen’ die men kon aanschaffen. De 4 *deben* en 1 *kite* zilver die mevrouw Irinofret betaalde voor Gemniahimante was een stevig bedrag, veel meer dan in die tijd betaald werd voor een os, een ezel, of een beschilderde mummiekist, om maar enkele van de duurste mogelijke artikelen te noemen. Alvorens deze aanschaf te doen, ontving Irinofret een deel van het benodigde kapitaal van anderen. De problemen die daaruit voortkwamen waren de feitelijke reden om het document op te stellen waarin de aankoop vermeld wordt.

‘Slavendagen’

Het alternatief voor wie iets niet volledig kan bezitten, is er gedeeltelijk gebruik van maken. Aangezien slaven in het Oude Egypte tot de duurste ‘artikelen’ behoorden, was tijdelijk gebruik van hun diensten voor velen een aantrekkelijker optie dan het aanschaffen van de personen. Hetzelfde gold overigens voor vee: boeren kozen er vaak voor, een os of ezel te huren voor het ploegen van hun (gepachte!) akkers, wat voor hen voordeliger was dan het permanent houden (en voeden) van deze dieren. Tijdelijk gebruik van slaven was op een andere manier geregeld, namelijk door middel van zogeheten ‘slavendagen’ (*heroe* en *baäk*): naast bezit van een slaaf als persoon bestond ook de mogelijkheid om een zeker aantal van dergelijke dagen te bezitten; deze gaven recht op het werk van een slaaf gedurende een aantal dagen per maand.

Een ‘slavenmaatschappij’?

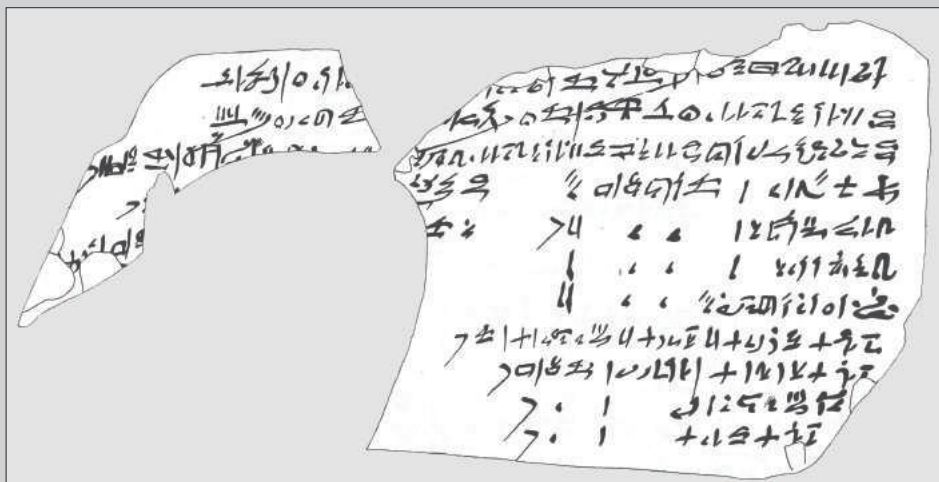
In de economische antropologie wordt gesteld dat slavernij alleen van doorslaggevend belang is in een samenleving als die samenleving in ruime mate ‘open bronnen’ heeft, wat wil zeggen dat productiemiddelen (zoals landbouwgrond) vrij beschikbaar zijn. Als die middelen dat overwegend niet zijn, is een groot deel van de bevolking onvrij, want afhankelijk van de staat of van instellingen die de productie-middelen bezitten.

Zeer veel Egyptenaren werkten als pachtboeren op land dat in bezit was van de staat, van tempels, of van een schatrijke elite. Velen waren verplicht om (periodiek) te werken op ’s konings bouwprojecten, bij wijze van dienstplicht of corvee. In dergelijke omstandigheden is slavernij als omvangrijke categorie van de werkende bevolking niet zinvol, aangezien een groot deel van die bevolking reeds op andere manieren ‘onvrij’ is. Als de huidige ideeën van egyptologen over de werkverplichtingen en de beperkte toegang tot productiemiddelen voor de bevolking kloppen, moeten we concluderen dat de Oud-Egyptische samenleving geen ‘slavenmaatschappij’ was.

Over deze praktijk zijn we het beste geïnformeerd door de teksten uit de nederzetting Deir el-Medina, waar de arbeiders leefden die gedurende het Nieuwe Rijk de graven van de koninklijke familie aanlegden en decoreerden. Door de talrijke teksten op papyrus en vooral op potscherven en steenfragmenten (de zogenaamde ostraca) die in en om deze nederzetting zijn gevonden, krijgen we voor een periode van enkele eeuwen een uitzonderlijk gedetailleerd beeld van het dagelijkse leven en werk van de bewoners. De arbeiders en hun families behoorden tot de relatief welgestelde Egyptenaren, hoewel niet tot de hoogste elite. Hun huisvesting en bevoorrading werden door de staat verzorgd, en hun maandelijkse inkomen (rantsoen) in graan stelde hen in staat om uitgaven te doen die boven hun levensonderhoud uitstegen.

Waarschijnlijk was maar een enkeling in de nederzetting de eigenaar van slaven. Zo weten we dat de voorman Neferhotep (een van de chefs van de arbeiders en als zodanig rijker dan de meeste andere inwoners) rond 1200

v.Chr. vijf slaven (*bakoe*) bezat. Anderen blijken de bezitters van ‘slavendagen’ te zijn geweest, op die manier over de arbeid van slaven te kunnen beschikken, en deze dagen ook te kunnen doorgeven aan anderen. Zo lezen we op een ostracon in het Ashmolean Museum (Afb. 5):

Afb. 5 Ostrakon Ashmolean Museum 123 (facsimile uit: Gardiner, Alan Henderson & Černý, Jaroslav. 1957. *Hieratic Ostraca*. Oxford: Oxford University Press, pl. LIV A, nr. 1. Reproductie met vriendelijke toestemming van het Griffith Institute, Oxford).

Regeringsjaar 3, maand 3 van *sjemoe*, dag 21. Dag waarop de dame [...] haar slavendagen geeft aan de arbeider Ani, 10 dagen per maand, maakt 120 dagen per jaar [...] maakt 480 dagen.

Overzicht van het zilver dat de arbeider Ani aan haar gegeven heeft: ...
(er volgt een lijst van objecten die samen de tegenwaarde vormen.)

Één mogelijke interpretatie van de tekst is dat Ani na zijn koop tien dagen per maand gedurende vier jaar gebruik mocht maken van de diensten van een slaaf. De egyptoloog Schafik Allam heeft echter een alternatieve interpretatie gegeven, waarin het om vier slaven gaat, en de slavendagen permanent in Ani's bezit waren gekomen. De 480 dagen zouden dan de werktijd zijn, per jaar, van vier slaven waarover Ani kon beschikken. In de eerste interpretatie zou het om huur gaan (gedurende vier jaar); in de tweede om koop. Allams achterliggende gedachte was dat de slavendagen een manier waren om het

eigenaarschap van slaven te delen. Tien slavendagen per maand zou dan in feite betekenen: één derde aandeel in het eigenaarschap van de slaaf of diens arbeid. Zo vermoedde hij ook dat het kapitaal dat Irinofret in de reeds besproken Caïro-papyrus ontving van anderen om de slavin Gemnihiamente te kunnen kopen, in feite mede-betalingen door deze personen waren, die samen met Irinofret co-eigenaren van de slavin werden. Elk van deze eigenaren zou dan recht hebben op een aantal ‘slavendagen’ waarop Gemnihiamente voor hem of haar zou werken.

Hoewel het met de documentatie die we hebben moeilijk is om te kiezen tussen de slavendagen als huur en dezelfde dagen als gezamenlijk eigendom, heeft Allam’s interpretatie het voordeel dat we niet op zoek hoeven naar de feitelijke eigenaar van gehuurde slaven. Geen enkele tekst over slavendagen, uit Deir el-Medina of elders uit Egypte, vermeldt namelijk uitdrukkelijk de volledige eigenaar. In geval van gedeeld eigenaarschap blijft de vraag wel wie van de eigenaren zorgde voor onderdak en eten voor de betreffende slaven. Wellicht werd ook hierin gezamenlijk voorzien, en verbleef de *hem(et)* of *bak(et)* in het huis waar hij of zij op een gegeven tijdstip of gedurende een gegeven periode werkzaam was.

In de arbeidersgemeenschap van Deir el-Medina was er naast particulier bezit van slaven en slavendagen ook sprake van een vaste groep slavinnen (*hemoet*) die als aanvullende werkkrachten ter beschikking stonden van de arbeiders en hun families. Een aantal documenten vermeldt twaalf van deze *hemoet*, die samen met de arbeiders hun maandelijks graanrantsoenen ontvingen van de Egyptische overheid, en dus kennelijk net als de arbeiders in overheidsdienst waren. Hun rantsoenen bedroegen echter slechts een minieme fractie van die van de arbeiders en hun chefs, ongeveer twintig liter per maand. Daarvan kan niemand leven, dus wellicht waren ze voor verder levensonderhoud aangewezen op de huishoudens waar ze hun werk verrichtten. Elk huishouden kon aanspraak maken op een aantal dagen van de *hemoet*, en waren in dit geval niet (co-)eigenaren van de slavinnen zelf, maar gebruikers van een overheidsvoorziening.

Als we aannemen dat het bij ‘slavendagen’ vooral ging om het recht op iemands arbeid, en als we zien dat de *hemoet* in Deir el-Medina gedeeltelijk door de overheid werden onderhouden, kunnen we ons afvragen of in deze

gevallen wel echt sprake is van slaven. Als er bij ‘slavendagen’ inderdaad sprake is van particulier (co-)eigendom van personen, is daar veel voor te zeggen, maar zoals in de alinea’s hierboven is gebleken, is dat niet geheel zeker. De rantsoenering van de *hemoet* samen met de arbeiders in Deir el-Medina kan juist betekenen dat beide groepen een vergelijkbare arbeidsrelatie hadden met de overheid, en de arbeiders voldoen in geen geval aan enige definitie van slavernij.

Een aantal papyri uit veel latere tijd (Papyri Rylands 3-7 uit regeringsjaren 2-8 van farao Amasis, iets na 570 v.Chr.) leggen overeenkomsten vast tussen een slaaf (*bak*) genaamd Peftjaoeiawichonsoe en zijn meester Nesmatawi. De slaaf had eerder een andere eigenaar gediend. Tijdens een periode waarin hij ziek was had Nesmatawi hem verzorgd, wat tot gevolg had dat Peftjaoeiawichonsoe nu bij hem in dienst trad. Bij die gelegenheid ontving Nesmatawi een document waarin de overeenkomst van zijn slaaf met diens vorige eigenaar was opgetekend. Dit doet sterk denken aan de algemenere gewoonte in deze tijd om bij een kostbare aanschaf ook de eigendomspapieren van de vorige eigenaren te ontvangen. De nieuwe overeenkomst met Nesmatawi lijkt gemotiveerd te zijn door diens zorg voor Peftjaoeiawichonsoe, die hierdoor een schuld bij Nesmatawi had. Opvallend is nu dat die overeenkomst in navolgende jaren enkele malen werd hernieuwd. Daarbij werd afgesproken dat Nesmatawi de slaaf zou onderhouden (met specificatie van hoeveelheden zilver en graan), dat deze op zijn beurt Nesmatawi zou dienen, en niet meer ‘vrij’ (*nemeh*) zou zijn, evenals zijn kinderen, geboren en ongeborn. Het lijkt hier dus te gaan om slavernij ter inlossing van een schuld, waarbij de periodieke vernieuwing suggereert dat deze situatie niet zonder meer voor altijd was.

De Nieuwerijks ‘slavendagen’ en de (tijdelijke?) schuldslavernij in de Saïtische Tijd laten zien dat er varianten van slavernij bestonden die niet voltijds of permanent waren. Ze laten ook zien dat de eigenaar de plicht had om de slaaf of slavin te voeden, en waarschijnlijk ook te huisvesten. We mogen aannemen dat *bakoe* en *hemoe* als leden van een huishouden golden, en daarin de status van familieleden konden krijgen, zelfs in die mate dat hun status als slaaf kon worden beëindigd, en ze konden trouwen met familieleden van hun eigenaren, zoals de slaven van de dame Nanoefer en de barbier Sibastet. Hoewel geen slavenmaatschappij, was het faraonische Egypte wel

een samenleving waarin mensen eigendom van andere personen of van instellingen konden zijn, en waarin deze praktijk veel voorkwam – in de eerste plaats bij staatsinstellingen, tempels en rijke particulieren.

Ben Haring is universitair hoofddocent egyptologie aan de Universiteit Leiden. Hij houdt zich bezig met aspecten van de sociale en economische geschiedenis van het faraonische Egypte, Oud-Egyptische schriftsoorten en notaties, en het gebruik daarvan in de oudheid. Veel van zijn onderzoek spitst zich toe op de rijke documentatie van de arbeidersnederzetting Deir el-Medina uit het Nieuwe Rijk. Hij is een van de samenstellers van *The Deir el-Medina Database* (<https://dmd.wepwawet.nl/>) en

deelnemer aan de jaarlijkse Deir el-Medinamissie van het Institut français d'archéologie orientale.

Verder lezen

- Allam, S., "Affaires et opérations commerciales." in Grimal, N., Menu, B. (eds.), *Le commerce en Égypte ancienne*. Caïro: Institut français d'archéologie orientale 1998, 133-156.
- Bakir, A. *Slavery in Pharaonic Egypt*. Caïro: Institut français d'archéologie orientale 1952.
- Cruz-Uribe, E., "Slavery in Egypt during the Saite and Persian Periods." *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 29 (1982), 47-71.
- Donker van Heel, K., "When your wife becomes your daughter: adoption in New Kingdom Egypt." *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux* 46 (2016-2017), 75-86.
- Goelet, O., "Problems of Authority, Compulsion, and Compensation in Ancient Egyptian Labor Practices." in Steinkeller, P., Hudson, M. (eds.), *Labor in the Ancient World*. Dresden: ISLET 2015, 523-582.
- Hofmann, T., *Zur sozialen Bedeutung zweier Begriffe für 'Diener': b'k und ḥm. Untersucht an Quellen vom Alten Reich bis zur Ramessidenzeit*. Basel: Schwabe 2005.
- Loprieno, A., "De slaaf." in Sergio Donadoni (ed.), *De wereld van de Egyptenaren*. Amsterdam: Agon bv, 195-228 (vertaald uit het Italiaans; oorspronkelijke titel 1990: *L'uomo egiziano*. Rome: Laterza 1993).
- Moreno Garcia, J. C. (2000), "Acquisition de serfs durant la Première Période Intermédiaire: une étude d'histoire sociale dans l'Égypte du IIIe millénaire." *Revue d'Égyptologie* 51 (2000), 123-139.